

Zeitschrift: Romanica Raetica : perscrutaziun da l'intschess rumantsch
Band: 9 (1993)

Artikel: Viarva romontscha : contribuziuns davart il lungatg, sia histora e sia tgira
Kapitel: Epilog : Caleidoscop romontsch (En atgna caussa)
Autor: Decurtins, Alexi
DOI: <https://doi.org/10.5169/seals-859062>

Nutzungsbedingungen

Die ETH-Bibliothek ist die Anbieterin der digitalisierten Zeitschriften. Sie besitzt keine Urheberrechte an den Zeitschriften und ist nicht verantwortlich für deren Inhalte. Die Rechte liegen in der Regel bei den Herausgebern beziehungsweise den externen Rechteinhabern. [Siehe Rechtliche Hinweise.](#)

Conditions d'utilisation

L'ETH Library est le fournisseur des revues numérisées. Elle ne détient aucun droit d'auteur sur les revues et n'est pas responsable de leur contenu. En règle générale, les droits sont détenus par les éditeurs ou les détenteurs de droits externes. [Voir Informations légales.](#)

Terms of use

The ETH Library is the provider of the digitised journals. It does not own any copyrights to the journals and is not responsible for their content. The rights usually lie with the publishers or the external rights holders. [See Legal notice.](#)

Download PDF: 08.11.2024

ETH-Bibliothek Zürich, E-Periodica, <https://www.e-periodica.ch>

EPILOG

Caleidoscop romontsch

(En atgna caussa)

(en: *Wege in der Sprachwissenschaft*. Hsg. H.M. GAUGER/W. PÖCKL. Festschr. für Mario Wandruszka. Gunter Narr Verlag Tübingen 1991, 63-69).

28. Caleidoscop romontsch

(En atgna caussa)

I Lungatg minoritar ed identitad

Jeu sun naschius a Trun en Surselva ils 20 da november 1923. Miu conburgheis Pader Placi à Spescha vess aschuntau surriend maliziusamein: «grat ent il principal liuc de la Literatura surselvana». Cun quei manegiav'el nuotzun la litteratura biala, anzi plitost il lungatg da scartira sursilvan da lu e sia scripziun.

Sin veglias gravuras sedi ei da Trun ch'ei seigi in liug «historique au sujet de la confédération du canton des Grisons». Quei fa allusiun als monuments che regordan alla fundaziun dalla Ligia Grischa (Sontg'Onna cugl Ischi; la Cuort Ligia Grischa), mo era als castials da Cartatscha, Farbertg e Zignau als cunfins dalla Cadi. Igl ei era ina cuntrada cultica per plidar cul folclorist Richard Weiss, cun biars sanctuaris e sontgets. Denter quels in dils pli impurtonts ed enconuschents: Nossadunna dalla Glisch si Acladira, duront tschentaners in center da spiritualitad barocca.

Sin quei funs passan sperasvi las umbrivas da diversas persunalitads. Pader Placi à Spescha, il gia numnau naturalist, alpinist ed amatur dil lungatg; Caspar Decurtins, il cumpilatur ed editur dalla Crestomazia e Giachen Michel Nay, il miedi popular e fuolavia dalla prosa sursilvana.

Il vitg cumpact allas rivas dalla Ferrera ha da vegl enneu la tempra d'ina certa urbanitad, resun dils survetschs jasters, dall'industria e da marcadonts vegni neutier. Il sentiment e la schientscha che regian cheu vegnan caracterisai buca mal cun il surnum «Nus/Vus da Trun».

Pertgei che jeu allegheschel tut quei. Podà ord in'idea fixa che era il representant d'in lungatg pign metschi buc ad influenzas dalla cuntrada e dalla historia. Anzi ch'el drovi era plitard tals tschabergals per anflar meglier sia via.

Il dialect local, pauc pronunziaus partenent fonetica e fuormas, ha probabel influenzau il sursilvan da tip cadian. A mintga cass ha ei pariu aschia gia baul a divers cronists indigens (M. Wenzin; P. à Spescha). Mo mia mumma, ord la retscha dallas empremas scolastas, vegneva da Salouf ord Sursaissa romontscha e metteva l'apparenta unitad empau en scumbegl. Cumpatg che jeu hai fatg mes emprems

ROGA PER NUS

Scola mesauna da Danis/Tavanasa 1933/34 cun vidavos P. Giusep Antoni e scolast Bistgaun Cathomen

pass en gliez idiom cun sia tonalitat loma e dira enina. «*I chint tgi Te, schi mamma reiva!*», duei jeu haver detg inagada ad ina viseta che fuva entrada en stiva tier nus cun calzers tschufs. Per sursilvan havess ei tunau aschia «*Paupra Tei, sche la mumma vegn!*»

Ordlunder resorta, il meins ch'ins sa da dir, ch'il romontsch ei grondamein differenziaus e cheutras linguisticamein interessants. Dapi lu hai jeu mai emblidau pli il surmiran, anzi sviluppu el duront frequentas vacanzas da stad en Surses e lu oravontut sco scolast da romontsch alla Scola cantunala e sco redactor dil Dicziunari. En liungas discussiuns cun pader Alexander Lozza hai jeu fatg persenn ch'ils «Tschalauers» fuvan buca pli ch'in ton bugen verti en Surmir. E quei, schegie che l'ins e l'auters aduravan il medem Diu e battevan per la medema politica conservativa. Sia distanza e resalva impedeve denton buca Lozza da far mintga dumengia in priedi impressiunont per sursilvan. Relict d'in temps che la Curia da Cuera promoveva manifestamein ed expressivamein il sursilvan sco lungatg d'instrucziun religiosa en Surmir.

Igl idiom surmiran ha era facilitau a mi duront il studi e plitard la via tier il ladin.

La cumparatistica ei pia daventada per mei ina cumpogna naturala (*quescher/tascheir, buca/betg, na-betg, entscheiver/scumanzar, jeu mon/ i vign*). Mo da quei temps savev'jeu e ditgav'jeu nuot da romanistica.

Jeu vevel 6 onns che mes geniturs ein secasai a Danis-Tavanasa, in vitget enzacons kilometers a val da Trun. Cheu hai jeu spert sefatg en ch'il dialect empau degradau da Breil tunava in bionton auter ch'il miu da Trun, cun ses diftongs (*muia/tuia, tgoi, boin*) e cun ses palatals (*gi, gir, curtgin*). La cuminonza dil pign vischinadi fuva pli caulda che quella da Trun, pli intima e stretga, cun purs, mistergners e marcadonts e cun ina tradiziun veglia d'isonzas aunc intacta (igl *Ir a cattar biemaun* da *Daniev* sin vias cun viv glatsch, sburband fuormlas d'auguri; la fascinaziun da fiug e glisch dil *Better schibettas* e las patlaunas cun groma tratga l'emprema sonda da cureisma, in *Sontgaclau* pulit rubiesti che rumpanava cun fumeglia e cadeinas tras il vitg; las canzuns popularas che vevan tschadilà aunc buca cedi il pass als novs mediums, als grammofons cun plemas senza mort ed al radio). Sur la truscha dil di regeva in caputschin pursaniu, il pader Giusep Antoni, probabel in dils davos dalla Missiun retica da Brescia, adina sil sfrac da sussentar ils pucconts e da siglientar ils vezis ord la bostga.

II Fundament humanistic

Suenter dus ulteriurs onns scola primara a Trun ed in emprendisadi concentrau da tudestg a Walterswil sper Baar el cantun Zug, hai jeu entschiet il gimnasi a Mustér. Beincapiu sco extern, e gliez fuva buca propi l'atmosfera claustrala e la benedicziun benedictina cumpleina, plitost in miezmiur denter ils piertis claustrals miffus e cul suer da meilascha ed il mund profan dalla Retica, dil sport da skis, da ballapei e d'auters sulazs.

Tonaton ha Mustér era dau a nusauters dils «seniasters» biaras valurs: Il plascher pils lungatgs, per la historia e la historia d'art e per las tradiziuns popularas. Lu in'aveina ed in instrumentari retoric ch'ei silsuenter vegni manteni e gliemai e che han savens fatg bia buns survetschs cunzun en l'animaziun culturala. Scolasts sco Notker Curti (historia culturala, historia d'art e tradiziuns popularas), Iso Müller (historia e latin), mo era las uras da grec (tier avat Beda Hophan) e las scarsas uras da romontsch (Placi Berther, Flurin Maissen, Vigeli Berther), ein buca passai senza schar anavos fastitgs. Notker Curti vegneva per semeglia mai unfis da dumandar ora tier tuttas caschuns ils tiarms specials romontschs da caussas, lavurs, plontas ed usits. Cheutras deva el peisa al lungatg romontsch d'in temps ch'el fuva en claustra aunc ina schenderletga schenada.

Eisi aschia da smarvigliar che jeu sun setschentaus tier l'enciclopedia dil Dicziunari e che mias contribuziuns revelan ina predilecziun bunamein empau insistenta per la historia linguistica e culturala?

III Studis da romanistica a Turitg

La decisiun pil studi da romanistica ha mia nota da franzos a Mustér dau. Tiel franzos havev'jeu in access per aschidadir natural. Miu bab fuva staus zatgei temps el Collège St. Michel a Friburg. Duront la «belle époque» era el staus camerier en Frontscha. Tochen en ses vegls dis ha el manteni vivas las regurdientschas da Bordeaux, Saumur e Cognac, inclusiv canzuns e versets che disparegliavan en lur drastica e lur humor ner buca mal culs raquens romantics dils «Tschespets» ed «Ischis». Cul talian fuva la relaziun meins ferma. Tonaton, mia mumma fuva stada per temps scolasta privata tier ina famiglia d'ufficials da professiun a Lucca ella Toscana e saveva raquintar in bionton da lur moda da viver e da lur survitid. Dimoras pli liungas gia duront il gimnasi a Neuchâtel, e plitard il studi a Perugia (1947) e Paris (1948) han lu enfirmiu il senn per quels dus lungatgs pér da dretg.

Che jeu sun la finala sedecidius pil studi a Turitg, ha bein giu da far cun la fama da Giachen Jud. Mo dils 1944 fuva l'entschatta persuerter buca pli ch'in ton favoreivla. Ils emprems treis semesters hai jeu fatg pli savens l'enconuschientscha cun Arnald Steiger sco ault official da regiment e dalla brigada che cun sias prelecziuns e sia grammatica spagnola gest cumparida. Tier Jud, sedi ei, havevien ils Romontschs gia per definiziun in post preferiu. Quei vegn ad esser ver. Sper igl interess scientific pil lungatg alpin, vuleva Jud gidar d'encurir e formar giuvnas forzas per l'acziun culturala romontscha. Mo ins stueva tonaton gudignar e mantener sia confidanza cun stedia lavur. Jud ei bein quel che ha mess mei baul e senza far canera en contact cun Andrea Schorta e cun Ramun Vieli, mo era cun Steafan Loringett.

Ramun Vieli fuva damaneivel a mi era sin in auter plaun, quel dil moviment romontsch. L'uniun culturala Romania, fundada da Caspar Decurtins e Pieder Tuor, aveva sviluppuu gia baul partenent la tgira da minoritads ina visiun bunamein europea e fiers punts en direcziun dils Provenzals, Catalans, Rumens, Friulans e Dolomitans. Suerter ils emprems piuniers empalava Vieli praticamein la Romania che clamava onn per onn l'elita (intellectuals, scolasts e plevons) a sias radunonzas e fiastas popularas, e quei sut l'egida d'in student. Zaco, e quei seschass documentar tgunschamein, fuva la Romania ina fravgia da futurs caders da tutta specia (politichers ed animaturs dalla cultura).

Abstrahau dalla scola da Jud e da ses impuls, cunzun ella fasa finala dalla dissertaziun, hai jeu reteniu da Turitg la moda e maniera sensibla da Teofil Spoerri da s'avischinar alla litteratura franzosa e taliana, ils davos semesters era siu engaschi social ed ideologic, lu l'intuiziun estetica da texts cunzun romontschs da Reto Bezzola, la pissiun pils nums locals retics e lur misteris da J.U. Hubschmied e la finala l'egliada critica da Richard Weiss silla cultura dallas Alps e siu avegnir malguess.

IV Faschas da retscherca

Giachen Jud, bein d'accord e d'entelgientscha cun Andrea Schorta, ha enviau mei per la dissertaziun silla retscherca dalla conjugaziun romontscha ord vesta historica e descriptiva. La finamira fuva clara: Procurar suenter la lavur da Stürzinger per in instrument adattau per la redacziun dil Dicziunari. Lu plidav'ins aunc pauc da morfosintaxa e nuotzun da valenzas da verbs. Aschia ei la lavur daven-

tada ina retscherca stretgamein morfologica cun sia documentaziun e cun sia analisa, realisada sin via denter Scilla e Caribdis da forzas formalas, foneticas e psicologicas. Ella ei arrivada en in mument che la retscherca linguistica era gia passada ella glisch dalla scola da Genevra e da sias biaras sromaziuns e scolas successivas.

Tier la redacziun dil Dicziunari, naven da 1956-1988, hai jeu fatg persenn quei adina dapli. Igl emprem en ina liunga collavur cun igl experimentau e solid retschercader Andrea Schorta, suenter cun collegas pli giuvs/giuvsas cun outra formaziun. Il temps e la distanza han rispundiu a quellas damondas. Co selain novs resultats da retscherca fundamentala, co selain novas metodos integrar en in'ovra da liung cuoz sco il Dicziunari, senza midar da fons sia structura primara? La lexicografia sco tala ha obteniu plaun allaga sias metodos da presentaziun beindefinidas e pli e pli differenziadas. Era la redacziun dil Dicziunari ha resentiu da quei. El presenta oz en ses artechels ils fatgs sintactics e semantics en moda pli coherenta e perschudenta. Il lungatg vegl e pli niev, mo era ils neologissem ein documentai meglier. Cun saver apprezzar meglier ils connexs etimologics ei era la lemmatisaziun, il fixar ils cavazzins, daventada pli segira. La neologia da sia vart vegn considerada e perscrutada pli da manedel. Ils emprests, ch'els vegnien da sid u da nord, han tiels redacturs la medema cuida e vegnan buca curclai vi cun la cozza puristica.

D'in cert temps savev'ins esser en dubi, schebein la retscherca linguistica historica, la dialectologia e diacronia, s'audi buca definitivamein tiel fier veder. Tonpli motivont pils redacturs eis ei da constatar ch'ella ei puspei turnada da forza, schegie sut outras enzennas.

Nuotatonmeins, il Dicziunari e semeglientas enciclopedias, che cumpeglian dapli aunc aspects culturhistorics e sociolinguistics (cultura materiala, process da lavur, baghetgs, isonzas, tgira dil lungatg etc.) ein e restan interpresas singularas.

Retscherca ed instrucziun

In redactur, che lavura davos in tal «taler», ha dasperas buca lev da saver fitgar pei cumpetentamein sin in u l'auter camp scientific. Il temps persunter ei memia strebels. Mo la braha cuntinuada vid la teila maifinida resulta ch'el daventa la finala in specialist dalla materia ed in partenari tschercau per biars che giavischan informaziuns, pareris e referats da tuttas specias.

Dapi 1957 hai jeu surpriu a Friburg in lectorat da romontsch che jeu hai manteni tochen 1988. El ha sfurzau mei da vegnir ord la cro-

sa e da presentar en in lungatg capeivel litteratura e cultura romontscha buca mo ord la vesta dil linguist cull'egliada sin specialitads dil lungatg, mobein sco expressiun entira e variada d'ina minoritad. Quei ha enrihiu d'ina vart mia lavur vid il Dicziunari cun novas vestas e cun ina megliera relaziun per ina reit pli gronda da valurs. Da l'otra vart sun jeu staus sfurzaus da formular e publicar patratgs che fussen schiglioc strusch sesviluppai en quella fuorma. Friburg ha era dau a mi caschun da promover giuvnas forzas, ner basigneivlas pils Romontschs. Fa ei da basegns da dir ch'ils students sez, il patertgar e sentir divergent da novas generaziuns, han teniu mei si da frestg e preservau che jeu fetschi buca memiazun e memia baul carpagl?

Cun las lavurs vid ils vocabularis pratics cun Ramun Vieli e silsunter persuls, sund jeu vegnius confruntaus pér da dretg cun la linguistica applicada. El cass concret cun la problematica dalla creaziun e derasaziun da plaids e tiarms specifics tier in lungatg minoritar. Normaziun e normalisaziun, quei ha er muntau serender quen, con lunsch ch'ins sa s'avischinar denter ils idioms. (Pareglia survart, p. 66 ss.). Las experientschas fatgas sin quei terren han mussau a mi ch'ils cunfins leutier ein magari stretgs. Ideas en sesez gestas fruntan meinsannual sin resistenza dalla pli differenta specia ch'ei enqualgadas strusch da penetrar ed explicar raziunalmein. En quei risguard fan ins bein da buca far illusiuns e da restar tier las realitads.

Epilog

Viu ella retrospectiva da plirs decennis eis ei interessant da constatar ch'il romontsch sco object da retscherca ha survegniu ina impurtonza adina pli gronda, gie enqualga empau surfatga. Las raschuns persunter ein diversas. Il mund alpin grischun vegn adina ad esser e restar attractiv per giuvens students e perscrutaders che visetan e s'occupeschan dad el. Ils onns siatonta han ins - buca l'emprema gada - mussau vi sin e documentau la situaziun critica dil romontsch. Il moviment romontsch sez ha profitau dallas discussiuns ed ha contonschiu, grazia alla iniziativa ed agl engaschi da forzas giuvnas, ina qualidad e coherenza nundispiteivla.

San las mesiras svilupadas partenent il romontsch survir da model per outras minoritads? Co duei ins proceder per contonscher ina pli gronda acceptanza per ina fuorma da lungatg, scaffida a posta sco basa interromontscha e supra-idiomatica?

L'attractivitat dil romontsch schai senz'auter era el tema «lungatgs en contact» en tut la scala da fenomens. Ed en quella perspec-

tiva era la discuvretga dalla sintaxa romontscha, da problems sco midada e brat da lungatg, da bilinguitad e plurilinguitad.

In vegl utschac ei medemamein allerta pli che mai, sch'ins persequitescha empau ils acts da concils e cunterconcils davart problems «alpin-romanics» dil davos decenni. Eis ei buc aschia che la «question ladina» fatschenta aunc adina las tschurvialas e quei d'in temps che l'Europa sefa e che la retscherca, gest el spazi digl Artg alpin, sa sesviluppar mo sur ils cunfins ora e senza palas davon ils egls?

Seigi denton sco ei vegli: Il romontsch ed ils lungatgs vischins che circumdeschan el u che s'entretschan en el, ein e restan in camp da perscrutaziun fascinont. Era en ina secunda veta, ton less jeu metter pag, vegness jeu a riscar dad ir viadora e forsa da sespiarder en quel!

